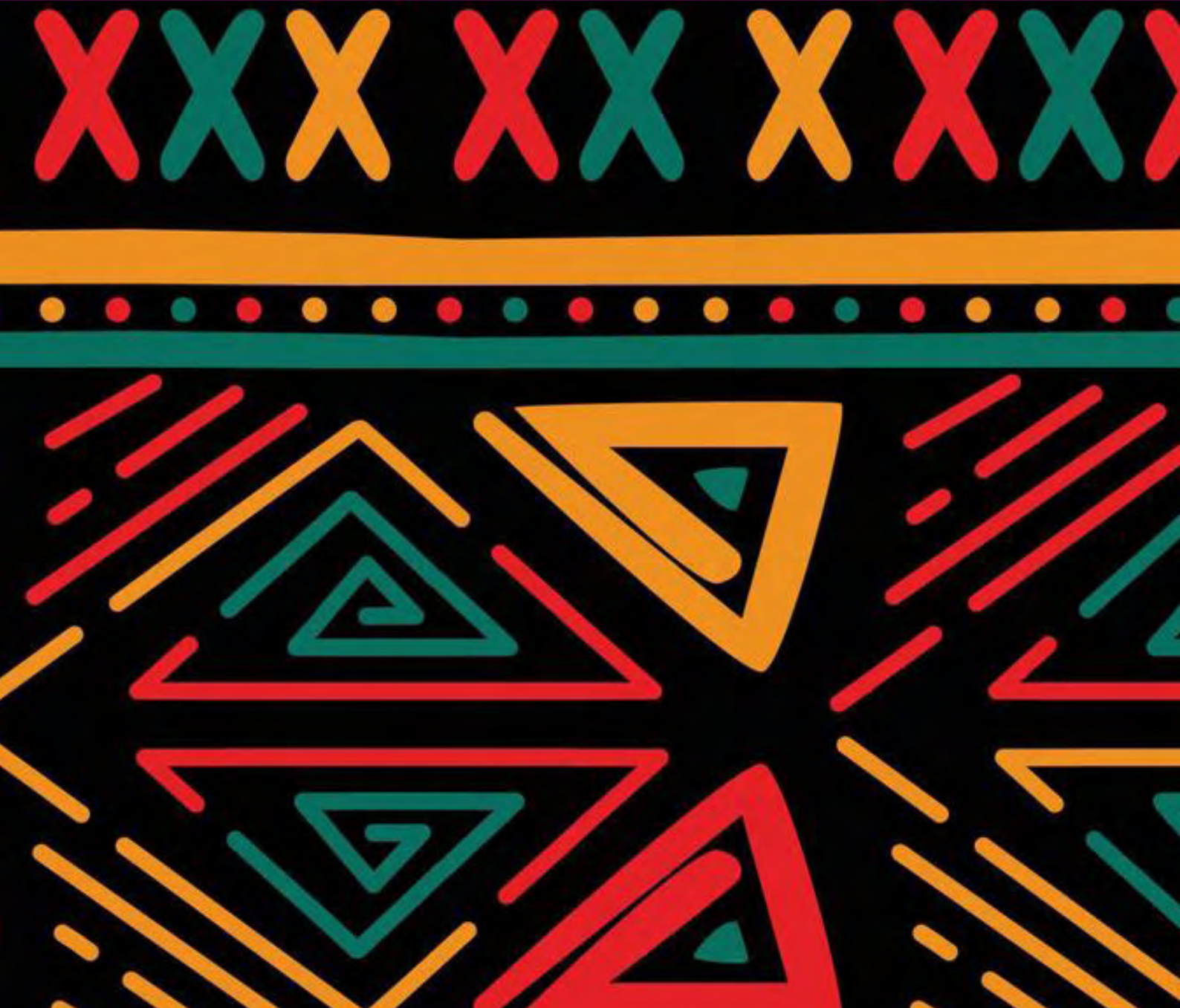

SECTION

7

MAANDEE NVYEBA
NVYEBA NEE MAANLE
EBULE (MOO GYI
MAAMELA ZO LA)

MAANDEE NVHEYEBANVHEYEBAN NEE MAANLE EBULE (MOW GYI MAAMELA ZO LA)

Maanle Ebule (Mow gyi maamela zo la)

Ezukoaledes ne kahw awieles la, waw ke ekola:

- i. Ekponde na ekile ngyehyeles mow waw maanle ebule ne anwo la (sele, abusukpanyinli)
- ii. Ekponde na ekile ngyehyeles mow waw maanle ebule ne anwo la (maanle belemgbunli, suazo belemgbunli, maanle mgbanyima nee mow eha la)

Adwenle Titili

- Sele ne a la abusua ekyi ne anloa a na ole be kpanyinli a.
- Saa eba agyalile mow bedi ye waw mreladane nu a(be nli akunlu) raale kola da abusua ekyi ne anloa
- Abusua kpanyinli a le abusua bia ne anwo belemgbunli ne mow ye menli ne eye ye ke oli be ti la a.

MUKENYE

Ngyenu ehye da ngyehyeles mow waw maanle ebule mow gyi maamela zo waw Gana la ali. Oka menli titili mow anwo hyia waw maanle ebule ne anwo la nee nvasoe mow waw be nwo zo la anwo edweke. Ngyenu ehye baboa amaa wonyia adwenle nee ndelebebo mow waw maanle ebule ngyehyeles ne mow waw waw maandee ne anwo la anwo. Ebanwu maanle mgbanyima ne mow gyimalile nee nvasoe mow waw zo maa azua ne mow nee ezuavole ne anyuhole la.

MAANLE EBULE NGYEHYELES NE

Kponde na kile ngyehyeles mow waw maanle ebule ne anwo la (sele, abusukpanyinli)

Maanle ebule

Ehye le maanle ebule mow gyi ezuavole ne adwenle ngyehyelee nee be maamela zo la. Wo Gana, ye azua azua ne mo azo maanle ebule ne dua ngyehyelee mow di munli la azo. Ngyehyelee ne le ye ndoodoazohilele. Ngyehyelee ehye le ngakyile wo anee ekpunli ko biala anu noko akee azua azua dɔɔnwo ne ala dua ngyehyelee mow asee le ko la zo.

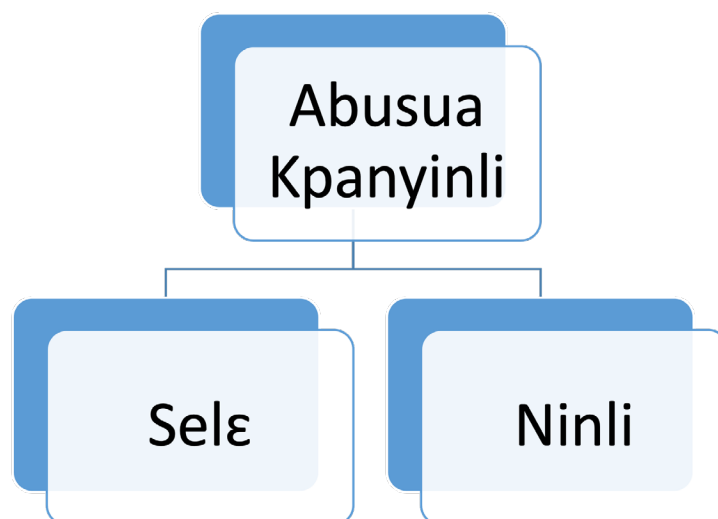
Maanle ebule ngyehyelee ne mow wo abusua nu la

Wo Gana, edwekekpoke abusua kola kile abusua ekyi ne mow le sele, ninli nee be mra la anzee abusua koatee ne, mow kile abusua ekyi ne nee be nwo amra mow le be nla nee be nlenyia mo, awuvuanyi mo, be nli mo, nwozoa nee mow eha la. Wo ehye ati, maanle ebule ngyehyelee ne mow wo abusua ne anu la, kile sele, abusuakpanyinli, arelemgbunli, maanle mgbanyima nee maanle arelemgbunli nee mow bokeboka nwo la.

Ndwenlenwo gyima: Ke wo suanu maanle ebule ngyehyelee ne si de e? Nwane a la wo abusua ekyi ne anloa a? Nwane a la wo abusua koatee ne anloa a? Ebo abusua o?

Dibele nidizo kile tumi mow menli mow bu maanle ne nee gyinlabela mow menli mow veevea be bo la le la. Okile ngitanwolile mow la dibele ne mo avinli nee eleka mow ko biala tumilile ne kodwu la.

Wo suanu maanle ebule ngyehyelee ne anu, ke dibele nidizo ne bahile la ene

Nv 7.1:Ke suanu maanle ebule ne dibele ne mo didi zo la

1. **Abusua Kpanyinli ne:** Abusua a le menli ekpunli moo be nla le ko vi tete la. Bele mogya ko vi tete na bedie beto nu ke sonla ko ala a la be ti a. Bele menli ekpunli bie moo diedi ke, be sekelenee, subane nee bodane moo bela la le ko a. Ahenle ne moo menli ekpunli ehye keye ye ke ola be nloa la a befele ye abusua kpanyinli a. Menli ekpunli biala le ngyinlazo anzee ninyene bie moo benea na beaye abusua kpanyinli a. Wo maandee bie mo anu, abusua ne anu mgbanyima to mra ye ye yee bie mo noko di dibelee ne anwo agya.
2. **Sele ne:** Sele ne a la abusua ekyi ne anloa a na ole be kpanyinli a. Abusa ekyi ne kile sele, ninli nee o mra. Agyale a fa abusa ehye ba a. Sele ne a la be nloa a oti, odaye a oye be ngyianle nwo ndotole biala a.
3. **Ndwenlenwo gyima:** Wo dibelee nu, abusua kpanyinli nee sele ne boni a le tumi tela o gonwo a? Kile ke dibelee nidizo ne moo wo maanle ebule ngyehyelee ne anu si de la.

Nvasoe moo wo maanlebuwoma ne gyimalile zo la

1. Abusua Kpanyinli

Gyima moo Abusua Kpanyinli ne di la bie mo ene:

- a. Onea osiezie ye alehele ne mo avinli.
- b. Onea ke tetedweke ne moo wo abusua ne anwo la emminli.
- c. Onea omaa ye alehele ne mo di maamela zo na bebɔ abusua ne maandee ne anwo bane.
- d. Onea abusua ne azele nee agyandee zo
- e. Onea onwu ke mbɛda moo kevinde abusua ne anu la fa ebule maa abusua ne maandee ne na bedi zo.

2. Sele

Yele gyima doonwo moo sele di wo abusua ne anu a. Bie mo a le ehye:

- a. Ofa mela ogua adenle zo na onea omaa awie biala di zo.
- b. Obo ye abusua ekyi ne anwo bane.
- c. Oboa be enyile nee be anyuhole nu.
- d. Ole abusua ne anu kilehilevole.
- e. Onea abusua ne ngyianle na ofa nwole kake biala.

Gyima 7.1

Wowo adwenle wo gyima titili nsa mow abusua kpanyinli di la anwo. Da wo nyelebenloa ne ali kile e gonwo sukoavo.

Gyima 7.2

Kponde na kile maanle ebule ngyehyelee ne mow wo wo suazo la na wowo adwenle wo nvasoe mow wo zo la anwo.

Gyima 7.3

Di gyima ke abusua kpanyinli na siezie mbusuama nwio mow eladii butule olua kake mow ko tua ko la avinli. Bie mo noko bali gyima ke mbusuama ne mow edweke ne edo be avinli la. Ye gyima titili mow abusua kpanyinli ne di la nzonle kpale.

Gyima 7.4

Wo wo adwenle nu, edwenle ke maanle ebule ngyehyelee mow gyi ye maamela zo la anwo tshyia o? Kile deemoti edwenle zohane la.

MAANLE EBULE NGYEHYELEE

Ke menli mow bu maanle ne la dibele didi zo la ene.

1. Maanle Belemgbunli (Awulae)
2. Nana (Suazo belemgbunli)
3. Ehyema
4. Maanle Mgbanyima (Belemgbunli sievoma)

Saa eye ehye mo a, maanle mgbanyima bie mow le ke safohyenle, tufohyenle gyasehyenle, maanle komenle nee mow eha la noko di gyima titili wo maanle ebule ne anu.

1. **Maanle Belemgbunli ne:** Maanle belemgbunli ne a le belemgbunli mow nea maanle kpule ne azo la. Yemo a le belemgbunli mow sua ko biala mow wo ye maanle ne anu la azo belemgbunli vea o bo a. Gyinlabela ehye anwo

agyalile kola ye mreladane nu (ninli) anzee sele nu. Ehye gyi menli ekpunli ne nee eleka moo bewo la azo. Maanle belemgbunli biala le ye dibele duma moo befa befele ye a. Ndonwo, Awonlama fele be dee ne Fiaga, Akanema fele be dee ne Osagyefo, Dagombama edee ne a le Yaa-Naa, Nzemama fele be dee ne Awulae nee moo eha la.

Gyima moo maanle belemgbunline di la:

- a. Onea maanle kpule ne azo.
 - b. Obu bia ne anwo maamule ke moo ofeta la.
 - c. Yemo a le azele menle a.
 - d. Odi edweke na osiezie maanzonle moo kevinde maanle kpule ne anu la.
 - e. Odi mela omaa ye maanle ne na onea ke bedi zole.
 - f. Onea omaa anyuhole gyima ko zo wo maanle kpule ne anu.
 - g. Onea omaa anzondwole, koyele ko zo na osi basabasayele ade.
 - h. Ogyi maanle kpule ne ati wo koyele nu.
2. **Nana mo** (Azua azua zo arelemgbunli): Arelemgbunli ehye mo le suazo arelemgbunli moo bebu be maanle ne befa besonle maanle belemgbunli ne la. Owo ke eye dehele wo abusua elonwone ne anu kolaa na woanyia dibele ehye.

Gyima moo Nana mo di la:

- a. Bekola begyinla nu bema maanle belemgbunli ne wo meke moo onle eke la.
 - b. Beboa bema banebole nee anzondwole ba be azua ne mo azo.
 - c. Bedi edweke na beziezie mbusua nee menli avinli wo be azua ne mo azo.
 - d. Benea bema anzondwole ba be azua ne mo azo.
 - e. Benea Bebia be azua ne mo azo mbia ne na bema be alee
3. **Ehyema ne:** Ehyema ne a la mraale moo wo azua ne mo azo la anloa wo sunsum nu a. Eza beme a bele adwenle wo tetedweke nee abusua elonwone ne anwo a. Bedi gyima titili wo mraale nee ngakula mraale moo wo azua ne mo azo la boelile nu. Wo anee anee moo di agya wo mreladane nu la, Ehyema ne a kile dehele fonwo ne moo kola di bia wo abusua ne moo le sua ne azo senvia ne la anu a. Bekola beye ehyema ngyikiy mo evevea be bo sonle be a.

Gyima moo ehyema di la:

- a. Bedi gyima beboa belemgbunli ne wo maanle ebule ne anu.
- b. Benea besiezie edweke moo fale mraale moo wo be azua ne azo la anwo.
- c. Beko bema mraale boelile.
- d. Benea na bebo bia ne anwo tetedweke nwo bane.

4. **Belemgbunli sievoma:** Ole sonla anzee menli moo nea ye belemgbunli fofole maa besie ye bia zo na beboa bema maanle ebule ne ko zo la. Saa bia bie to mgbane a ekpunli ehye yia bo kpoke ye awie moo kola di bia ne la.

Gyima moo belemgbunli sievoma di la:

- a. Benea beye belemgbunli fofole na besie ye bia zo.
- b. Saa belemgbunli ko melatele nu a bebu o nwo maamule moo ofeta la.
- c. Bekola betu na eza besie belemgbunli.
- d. Beye belemgbunli fofole ne bekile mgbanyima moo eha la nee ezuavole ne.
- e. Betu belemgbunli ne folo.

Gyima 7.5

1.
 - a. Fa e ti anwo edwekemgbake kilehile maa yenwu menli ehye mo dee hole. Da wo nyelebenloa ne ali kile e gonwo mo.
 - b. Maanle belemgbunli
 - c. Nana
 - d. Belemgbunli sievoma

Gyima 7.6

Nea nvoninli ne moo wo aze eke la boe na gvinla zo yeye edwekemiza ne mo moo doa zo la anloa.

Nv 7.2: Belemgbunli nee ye mgbanyima ayia (suakunlu ayia).

1. Kile eleka moo maanle belemgbunli ne de wo nvoninli ne anu la.
2. Bobo ninyene ngakyile nwio moo maa maanle belemgbunli ne nee menli moo eha wo ayia ne abo la ye agakyile la.

Gyima 7.7

Menli ekpunli bie adwenle a le ke, maanle ebule moo gyi ye maamela zo la ekpanwo. Ke esi e nee be ye adwenle e ? Owo ke sukoavoma ne maa ngilenu moo anu pi na ole foonwo la.

MOBONU KPUYIA

1. Nwane a la wo abusua ekyi ne anloa a?
2. Kile gyima nwio moo edie eto nu ke owo ke sele di na beangele ye wo buluku ye anu la.
3. Kenga adawu ne moo wo aze eke la na kile dibe le nidizo ne moo wo suazo maanle ebule ngyehyele ne anwo la (Maanle belemgbunli, Nana, Odikolo, belemgbunli sievoma). Nea ndonwo ne moo wo egengadee ne anu moo kile suanu maanle ebule ngyehyele ne la azo.

Adawu

Gana Maanle ebule ngyehyele moo gyi maamela zo la

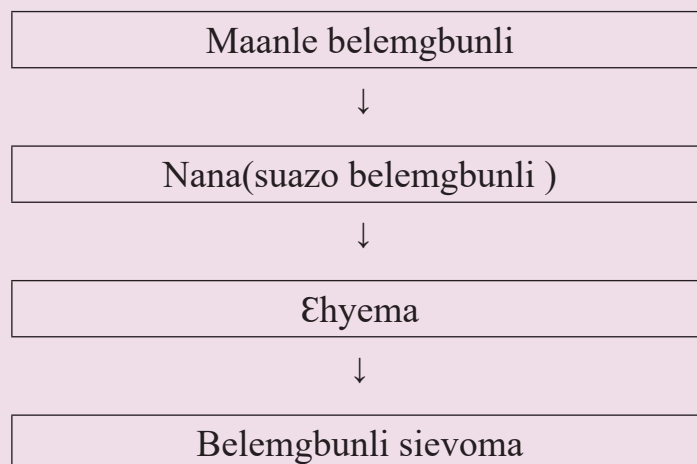
Kolaa na kabiemaamengabie maanle ebule ngyehyele ara la, enee maanle ebule ngyehyele moo gyi maamela zo la wo Gana. Beluale dibe le nidizo moo arelemgbunli nee maanle mgbanyima ne mo le la ngyehyele zo a bebule maanle ne a. Wo azua/namunamu ne mo azo, Nana nee ye maanle mgbanyima ne mo, moo belemgbunli sievoma boka ye la a sie ezuavole ne a, na beye sua ne azo ndotole a. Bedua mgbanyima ehye mo nrelebe, be evole moo benyia nee be sukoanwu zo a beye be a. Etela ye azua/namunamu ne mo azo a, maanle belemgbunli a nleanle maanle kpule ne azo a, na onleanle ke obaziezie ezuavole ne avinli amaa pelepelelele nee anzondwole ara. Meke doonwo ne ala, arelemgbunli ayia eku ne a dule maanle belemgbunli ne fole a na benleanle benwunle ke, obalua maanle ne ehuloledele zo a yeabo kpoke a. Saa belemgbunli bie moo ye tumi bo maanle belemgbunli edee ne azo enle eke a, maanle belemgbunli a enee ye tumi ne kpogya a. Maanle belemgbunli ne nyianle tumi moo le bedevinli wo mannle kpule ne azo. Maanle ebule moo gyi maamela ngyehyele zo la lale adwenle koyele wo kpokebole nu ali, nyianle ebule maanle mgbanyima nee nvasoe moo wo ezuavole ne nzuzule zo la.

4. Wowo adwenle wo gyima nsa moo maanlebuvo ma ne di la nee nwole nvasoe moo ka ezuavole ne la anwo.

MOBONU KPUYIA NE MO NYELEBENLOA

Ehye mo le nylenebenloa moo bezuzu wo abusua ezukoaledes ne mobonu kpuyia ne anwo a.

1. Sele ne a la abusua ekyi ne anloa a.
 - a. Sele ne gyima bieko moo boka moo beha la anwo a le ehye mo.
 - b. Otenredenre mbada ne mo na obo ebela foonwo moo benea zo bebo bie a
 - c. Odi gyima ke foonwokilevo; Ofa mela nee nwole anzohwele oqua adenle zo, okilehile mbada gyima nee nwole mgbondabule.
 - d. Odi gyima ke anwobanebovo; ole sele gyima ke okobo abusua ne anwo bane na okenlea be boelile.
2. Maanle ebule ngyehyelee moo gyi maamela zo la dibelee nidizo ne.
Ke dibelee nidizo ne si de la:

- a. Gyima nsa moo maanlebuvoa ne di la nee nwole nvasoe moo ka ezuavole ne la a le:
3.
 - i. enea bema anyuhole gyima ko zo wo be azua ne mo azo.
 - ii. Benea benwu ye ke anzondwole wo be azua ne mo azo.
 - iii. Benea bema ezuavole ne di mela zo.
 - iv. Beme a maandes ne nee sua ne azo agyandes wo be sa nu a.
 - v. Beme a bebo sua ne boeyele nwo nolo a.

- vi. Benea benwu ke mraale nee ngakula mraale boelile nee be anyuhole kehō zo wō be azua ne mō azo.
- 4 i. Nvasoe mōō wō maanlebuwoma ne gyimalile nwo maa ezuavole ne la Olua maanle mgbanyima ne mō gyima ti, ezuavole ne le anzondwole.
- ii. Ezuavole ne le adenyia wō edweke ezieziele nee pelepelile nwo.
- iii. Ezuavole ne nyia anyuhole olua maanle mgbanyima ne mō gyima ti.
- iv. Ezuavole ne nyia sunsum nu anwobanebole fi be maanle mgbanyima ne eke.
- v. Bebo menli ne maandee nwo bane bemaa awole ndodoazo.

EXTENDED READING

- Banggol, A.M. (2017). *Roles of traditional authority leaders: In taking towns to rural peoples in the republic of South Sudan*. Africa World Books Pty Limited.
- Larbi, P.A. K. (2022). *The trajectory of traditional authority in contemporary governance; The Ghanaian experience*. DOI: [10.47772/IJRISS.2022.6505](https://doi.org/10.47772/IJRISS.2022.6505)

EDWEEKEMGBOKKE BIE MO NEE BE BO EHILELE

1. **Aneenu ninyene:** Adenle moo kelevo fa erelendende, dumangilenu, sekelenee nee yekpokengilenu kye nvoninli kile kengavole/tievole la.
2. **Maanle ebule:** Ehye a le nyelee anzee adenle moo bedua zo bebu maanle la.
3. **Sele nu agyalile:** Ole agyalile moo bedi ye wo sele nu la.
4. **Maanle kpule:** Okile bia nwo azele moo maanle kpinyinli di zo belemgbunli la.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List Of Translators

Name	Institution
Benjamin Agyarko	Nkroful Nyaneba Model School
Arthur Alex Ebambey	GES, Nzema East Municipal

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes